

Türkiye Selçuklularında İdarî Birim ve Bununla İlgili Meseleler

Doç. Dr. Tuncer BAYKARA

1. İdarî Birimi Tesbit Yolları*:

Türkiye Selçuklularına ait kaynaklar, XII. yüzyılın son çeyreklerine kadar ülkedeki idârî (mülkî) bölünmeye dâir her hangi bir bilgi vermezler. Türkler, gerçi, XI. yüzyıl sonlarından itibaren, fethettikleri bu ülkede, kendi idârelerini kurmuşlardır. Fetih geleneklerine uygun bir biçimde cöreyân eden bu idârede, belirli bir Selçuklu siyâseti aramamak gerekiyor. Zira Türklerin oturduğu saha, Selçuklulardan başka, Danişmentli ve Mengüçlü ailelerinin de idâresinde idi.

Türkler, XII. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle merkezî Anadolu'da birliği sağlayan Selçuklu idâresi çevresinde toplandılar. Bu yıllardadır ki kaynaklar, II. Kılıçarslan'ın onbir oğlunu, ülkenin muhtelif şehirlerine gönderdiğinden söz eder.⁽¹⁾ Bu olay, bir bakıma Selçuklular tarafından ülkenin idârî bölünmesine atılan ilk adım olarak da yorumlanabilir.

II. Kılıçarslan ülkenin 11 şehrine oğullarını (veyâ kardeşi ile yeğenlerini) gönderirken, şu iki düşünce kendisini etkilemiş olmalıdır:

a. Şehzadelerin gittikleri yerler, genellikle Selçuklu ülkesine yeni katılan şehirlerdir. Dolaşısıyla buralardaki halkı Selçuklu idâresine ısındırmak gereklidir. Hem bu arada gelecekteki merkezî idâreye de bir hazırlık dönemi söz konusu olabilir.⁽²⁾

b. Ülke, hükümdar ve ailesine ait olduğundan, Türk hâkimiyet telâkkisinin bir gereği olarak Kılıçarslan, ülkeyi oğulları arasında paylaştırmıştır.⁽³⁾ Bu oğulların gittikleri yerlerde ayrı birer "divan" yâni idâre mekanizması kurmaları ve hayli büyük yetkileri bulunması da dikkati çekiyor.

Ülkenin hükümdar ailesine ait olması sebebiyle hâkimiyetin paylaşılmasına tarihimizde çok rastlanıyorsa da, Kılıçarslan'ın hareketinde ilk husus da etkili olmalıdır. Olaylar, dağınık gibi

bir görünümü olan bu durumdan, kuvvetli bir merkezi idâreye gidildiğini gösterecektir.

*Kısaltmalar:

Abul-Farac: G. Abû'l-Farac (terc. Ö.R. Doğru), Abû'l-Farac Tarihi, II, Ankara, 1950

Aksarayî: Kerîmüddin Mahmud bin Muhammed, Müsameretü'l-Ahbar, Neşreden O. Turan, Ankara, 1944

Anonim: Tevârih-i Âli Selçuk, (F.N. Uzluk, çeviri ve tipkibasımı), Ankara, 1952

Cahen, Turkey: C. Cahen, Preottoman, Turkey, London, 1968

Eflâkî: A. Eflâkî, Manakib al-Arifin, 2 cilt, neşr: T. Yazıcı, Ankara, 1959-61

Hoyî, Gunye: Hasan bin 'Abdül-mü'min el-Hoyî, Gunye-tu'l-Kâtib ve Munyetu't-tâlib, neşr: A.S. Erzi, Ankara, 1963.

Hoyî, Rûşüm: Aynı müellif, Rusumu'r-resâil ve Nucûmu'l-fazâil, neşr: A.S. Erzi, Ankara, 1963

İbn Bibi: Nâsirü'd-dîn Hüseyin bin Muhammed bin Ali el-Ca'ferî er-rugedî, El-Evâmirü'l-Alâyye fi'l-Umu'n'l 'Alâyye, (TTK tipkibasımı), Ankara, 1956

İ.A.: İslâm Ansiklopedisi

Nigîdî: Kadî Ahmed Nigîdî, el-Vekedü's-Şefik. Yazma, Süleymaniye (Fatih) Kütüphanesi. Nu: 4518

Temir/Cacaoğlu: A. Temir, Kırşehir Emiri Caca oğlu Nur al-Dîn'in 1272 tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi, Ankara, 1959

Turan, Türkiye: Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1971.

Turan, Vesikalar: O. Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar; metin, tercüme ve araştırmalar, Ankara, 1958

Ülkütaşır, Sinop: M. Şakir Ülkütaşır. "Sinop'ta Selçuklar Zamanına ait tarihî eserler", Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi, V (1949) s. 112-151

(1) İbn Bibi, s. 22; Aksarayî, s. 30; Nigîdî, s. 147a; Bu konuda ayrıca bk. P. Wittek (M. Eren), "Bizanslılardan Türklere geçen yer adları", Selçuklu Araştırmaları Dergisi I (1969), s. 193-240; keza bk. Turan, Türkiye, s. 216-220; Cahen, Turkey, s. 111.

(2) Cahen, Turkey, s. 236 da bu noktaya temas eder.

(3) Turan, Türkiye, s. 216-217; Bu olayı 1182-1188 arasında geçmiş kabul ediyor ve 1186 tarihini tercih ediyor. Bununla beraber, İlgün'in Mahmud-hisar köyündeki 576/1180 tarihli bir kitâbede Gıyâseddin Keyhüsrev, âdetâ bağımsız gibi zikredilmiştir: bk. İ. Artuk, "Abbâsî, Selçuk, Artuk ve Burcu Memliklerine ait nadir sikkelerden birkaçı", V. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, Ankara, 1960, s. 216-225:

Türkiye Selçuklularında ilk idârî bölünmenin sezildiği olayda, Kılıçarslan'ın şehzâdeleri ve gönderildikleri yerler aşağıda gösterilmiştir: Burada daha çok, İbn Bibi esas alındı.

1. Rükneddin Süleyman-şah: Tokat ve tevâbii
2. Nasîreddin Berkyaruk-şah: Niksar Maa muzâfât (Koyluhisar)
3. Mugiseddin Tuğrul-şah: Ablistan
4. Nureddin Sultan-şah: Kayseriye
5. Kutbeddin Melik-şah: Sivas ve Aksara(y)
6. Muizüddin Kayser-şah: Malatiye
7. (Şücâeddin)⁽⁴⁾ Sencer-şah: Erâkliye
8. (Muzafferüddin)⁽⁵⁾ Arslan-şah: Nigide
9. Nizâmeddin Argun-şah: Amasya
10. Muhyiddin Mes'ud-şah: Ankara
11. Gıyaseddin Keyhusrev: Borgulu

Bu şehzâdelerin gittikleri yerlerdeki idârî teşkilâtın başına geçtikleri muhakkaktır. Fakat kaynağımızda genellikle idâri görevlilerin de berâberlerinde götürüldüğü bildirilir.⁽⁶⁾ Bu arada ilk bahsedilen şehzâdelerin görev yerlerine dâir daha çok bilgi vardır. "Tokat ve tevâbii", "Niksar maa muzafat" gibi ifâdelerden anlaşılıyor ki, burada açık olarak bir idâri mıntika söz konusudur. Nitekim İbn Bibi; Berkyaruk-şah'ın idâre sahasına Koylu-hisar'ın da dahil olduğunu, aynı sahifenin daha altında belirtir. Sivas ve Aksara(y) ifâdesi de dikkati çekiyor. Bunların ayrı iki idârî merkez olup, bir kişinin mi idâresine verildiği, yoksa Aksaray'ın önemi dolayısıyla mı zikredildiği belirsizdir.

Diğer isimler ise genellikle birer şehri ifâde ediyor. Tabîî ki bu şehirlere de ayrı mıntikalar bağlı bulunuyordu. Yukarda sayılan onbir isim, Türkiye Selçukluları'nda, isimlerini bildiğimiz idârî merkezlerden bir kısmı olabilir.

Türkiye Selçukluları'nda taşra idârî teşkilâtını belirlemek için başka hususlar da dikkati çekiyor. Selçuklular bir yeri fethedince, hemen teşkilâtını da düzenlerlerdi. Meselâ Antalya 603/1207 tarihinde fethedilince, Mübarizüddin Ertokuş "emâret ve Serleşkerî Antalya"ya tayin edilmişti.⁽⁷⁾ Antalya'nın gerçekleşen ikinci alınışında da aynı kişi görevine devam etti.⁽⁸⁾ Sinop ta 1214'de fethedilince ismi zikredilmeyen, fakat askerî yönü ağır basan bir "serleşker" tayin edilerek,⁽⁹⁾ "şehir ve vilâyet"e dikkat etmesi istenmişti. Bu bakımdan kaynaklardaki "emâret ve serleşkerlik"ler birer idârî birimi yansıtmış olabileceklerdir.

Bazı kitâbeler de, ülkedeki idârecileri bilmekte bize faydalı oluyorlar. Bu bakımdan Sinop'un fethinden hemen sonra şehrin savunmasını güçlendirmek için yapılan tamirat önemlidir. Zira bu devirde, böyle inşaat ülkedeki görevli idâreciler eliyle yapılıyor; bu kişiler de yaptırdıkları beden

ve burçlara durumu bildiren kitâbeler koyuyorlardı. Nitekim Sinop kalesindeki tamirata katılan yöneticiler de yaptırdıkları inşaata kendilerine ait kitâbeler koydurtmuşlardır. Genellikle 612/1215 senesine ait olan bu kitâbeler sâyesinde, bu tarihlerde Selçuklu ülkesindeki idârî birimleri ve bunların başındaki kişilerin bir kısmını öğrenebiliyoruz.

Bize kadar ulaşabilen Sinop kitâbelerinde,⁽¹⁰⁾ kaledeki tâmirata katılan beylerden dikkati çekenler şunlardır:

1. Zeynüddin Beşâre el-Gâlibî, "Sahib-i Mahrusa-i Nakita ve vilâyât".⁽¹¹⁾
2. Hüsâmeddin Yusuf-üs-Sultânî, "Emir-ül-İsfehalar", Malatya.
3. Bedreddin Ebubekir, "Sahib-i Simre".⁽¹²⁾
4. Bahaeddin Kutluğca, "Subaşı be Kayseriye ve vilâyât".
5. Emîr İmameddin Ayas, Celâleddin Kaysar ve Siracüddin Ömer ve "Vulât-ı Sivas".
6. Mübâriz'ed'devle ve'd-dîn Behramşah bin Kaymaz ve "Ümerâ-i Amasya".
7. Esedüddin Ayas'ül-Galibî, "Sahib-i Mahrusa-i Honas ve vilâyât".
8. Şücâeddin Ahmed-Beg,⁽¹³⁾ "Sahib-i Arakiliye".
9. Zahirreddin Seyfeddin İldeniz, "Sahib-i Mahrusa-i Kırşehir Aksara(y)".

keza bk. Y. Akyurt, *Resimî Türk Abideleri*, I, Türk Tarih Kurumu kitaplığı, nu: 595

(4) Diğer kaynaklarda ünvanı bulunmadığından Neşrî'den tamamladık. (M. Neşrî, *Kitâb-ı Cihân-nümâ* (Neşrî Tarih), (haz: F.R. Unat-Mehmet A. Köymen), I, Ankara, 1949, s. 33. Nigidi, burasının "vilâyet-i ucât" olduğunu belirtir, vr. 147 a.

(5) Aksaray'da ismi, İbn Bibi'de ünvanı yine yok; Nigidi, "Aleaddin Tuğrul-arslan" diyor; mahallî hatıraları yansıtmış olabileceğinden daha doğru olmalıdır.

(6) İbn Bibi, s. 22; Turan, *Türkiye*, s. 217-218.

(7) İbn Bibi, s. 99; İbn Bibi'nin Muzafferüddin Ertokuş'u bir defasında "subaşı" diye zikretmesi (s. 244) de önemlidir. Böylece "serleşker" ile "subaşı"nın aynı olduğu anlaşılıyor.

(8) İbn Bibi, s. 146.

(9) İbn Bibi, s. 154; burada sadece "serleşker" var, "emâret" yoktur.

(10) Konya ve Sivas kalesi kitâbeleri bize kadar pek az ulaşmıştır. Sinop bu bakımdan talihsizdir; birçok neşri olan bu kitâbeleri en son M.Ş. Ülkütaşır nesretti. "Sinop'ta Selçuklular zamanına ait tarihî eserler", *Türk Tarih, Arkokologiya ve Etnografya Dergisi*, V (1949), s. 112-151.

(11) Cahen, Nikita'yı Tokat kabul etme eğiliminde: *Turkey*, s. 240; Oysa Z. Beşâre, Keykâvus devri başarılarında Nigide'de idi: İbn Bibi, s. 119.

(12) Ülkütaşır'a göre Simre "sahib-i", Sinop'a bırakılmış olmuş, 615 tarihine ait kitâbesi bunu gösteriyor, s. 114.

(13) Ereğli, daha bu dönemde "Uc" sayıldığından "sahib-i" "beğ" diye anılmış olsa gerek.

Burada sayılan yerlerin birer Selçuklu mülkî teşkilâtına ait olduğu düşünülebilir. Sadece bu mülkî teşkilâtın başındaki kişi ve kişilerin ünvanı dikkati çekiyor. Bunlar arasında en çok kullanılan "sahib", bir defasında zikredilen "subaşı" dır. Diğerlerinde böylesine açık bir ifâde bulunmama- makla berâber, "emîr", "vulât" veyâ "emir'ül- isfehsalar" da, muhakkak ki idârî birimde görevlil- leri yansıtmaktadır.

Sinop kitâbelerinden kesin olarak anlıyoruz ki, XIII. yüzyıl başlarında Türkiye Selçukluları'nda idârî birimdeki yöneticiler "sahib" veyâ "subaşı" diye de anılabilmektedir. Yukarda İbn Bibi'nin Antalya ve Sinop fethinden sonraki kaydında "ser- leşker" terimini görmüştük. Bu ise zaten kelime olarak "subaşı"yı karşılamaktadır. Kaynaklarda nâdiren "sahib",⁽¹⁴⁾ fakat gerek "serleşker" gerekse "subaşı" olarak, bu terim hayli çok geçmektedir. Şu halde Selçuklu ülkesindeki "sahib"ler, "subaşı" ve serleşkerliklerin bilinme- si de, bizi Selçuklu taşra teşkilâtına götürebile- cektir.

Selçuklular bir şehri fethedince, oraya hemen bir de kadı tâyin ederlerdi.⁽¹⁵⁾ Böylece kadıların bulundukları şehirler dolayısıyla da Selçuklu idârî teşkilâtına gidilebilir.⁽¹⁶⁾ Selçuklular dö- neminde bazen bir kadı, birkaç şehre birden tâ- yin edilebildiğinden,⁽¹⁷⁾ Osmanlı dönemine kı- yasla akla gelebilecek mahzurlar da ortadan kal- ıyor.⁽¹⁸⁾

Kaynaklarda kullanılan "vilâyet" terimi de, Selçuklu idârî yapısını ortaya çıkarmak için dik- kati çekiyor. Kaynaklarda bu terimin, bir Selçuklu bağımsız idârî birimini ifâde edebilecek şekilde kullanıldığı görülüyor.⁽¹⁹⁾ Ancak, ilerde tafsilatı ile görüleceği üzere, meselâ Sinop kitâbelerinde hep çoğul olarak zikredilmesi de dikkati çekiyor. Bu bakımdan "Subaşı" Bahaeddin Kutluğca "Kayseri ve vilâyetleri"nin başında bulunuyordu. Bu durum Niğde ve Honaz için de geçerlidir. "Vi- lâyet" veyâ "Vulât", yâni vilâyet yöneticileri bir Selçuklu idârî biriminde, birden fazla olabile- ceğinden, bu konuda dikkatli olmak gerekiyor. Bu sebepten "vilâyet" teriminden hareket ede- rek, Selçuklu taşra idâresine ait isimleri tesbit etmek hatalı olsa gerektir.

Sinop kitâbeleri, Selçuklu taşra idâresinin birimi hakkında da ipucu veriyor. Buradaki ör- neklere göre, idârî birimde "şehir" kesinlikle esas unsurdur. Kendisi de yeni bir şehir olan Simre dahil, diğer idârî birimlerin birer şehir adı taşıması, Selçuklu idârî biriminde şehrin esas alındığını belirtiyor.

Kaynak, Osmanlı dönemine ait olmakla beraber, XIII. yüzyıl sonlarına ait bir olay, şehrin

unsurlarını belirlemekte faydalıdır. Aşıkpaşazâde, Karacahisar'ın fethi (1291), şehrin şenlenmesi ve Cuma namazı kılınmasını anlatıp, meseleyi şu şekilde hulâsa ediyor: "Kadı konıldı ve subaşı konıldı ve bazar durdu ve hutbe okındı".⁽²⁰⁾

2. İdarî Birimin İç Yapısı:

II. Kılıçarslan, oğullarını gönderdiği idârî bi- rimlerden birisi, daha sonra hem "subaşı", hem "serleşker" diye zikredilenlerin idâresinde bulunan bir yer, Elbistan dikkati çekiyor. Elbistan'ın iç yapısı, Selçuklu idârî birimin bünyesini bilmek için en güzel bir örnektir. Bunu şu vesile ile öğreniyoruz:

Gıyaseddin Keyhüsrev, 1196'larda Konya tahtını ağabeyi Rükneddin Süleyman-şah'a bırak- tıktan sonra, gurbete çıkarak Elbistan'a gelmişti. Burada bulunan bir başka ağabeyi, Tuğrul-şah, hükümdarlıktan düşen kardeşi Keyhusrev'e, vaktiy- le babalarının kendisine verdiği bu yöreyi dev- retmekte bir sakınca görmedi. Bu münâsebetle yapılan şer'i toplantıda durumu ikrar ederek "bugünden itibâren kimsenin kendisine ait top- raklara, "şehir, vilâyât, kasabat ve zay'aân"a müdahalede bulunmayacaklarını" belirtti.⁽²¹⁾

Mugiseddin Tuğrul-şah bu ifâdesi ile, kendi idâresindeki Elbistan'ı, yâni bir Selçuklu idârî birimindeki daha alt birimleri göstermiş oluyor. Bunları daha belirli bir sıraya sokarsak şöyle olu- yor, bir Selçuklu idârî mıntıkasında:

1. Bir şehir
2. Birçok vilâyet
3. Birçok kasaba
4. Birçok çiftlik

bulunabilecektir. Yukarda da belirttiğimiz gibi, burada dikkâti "bir şehir" çekmektedir. Şimdi kesinlikle ifade edebiliriz ki, her idârî birimde "bir şehir" bulunabileceğinden, bu şehir isimle-

(14) İbn Bibi'de sadece "Sahib-i Maraş"dan söz edilir: s. 185, 187.

(15) Antalya için bk. İbn Bibi, 99; Sinop için, aynı eser, s. 154.

(16) Turan, Vesikalar, nu: XXXVIII, s. 51-53: "Kadı ve hâkim-i Samısun ve vilâyet"; Hoyl/Rüsum, s. 34-36: takrîr-i kaza.

(17) Turan, Vesikalar, nu: XXXVI, s. 46-49: Tokat ve Erzincan dahil Konya.

(18) Osmanlı döneminde içinde şehir bulunmayan kazalar da vardır.

(19) İbn Bibi, s. 32; s. 87'deki "Vilâyet-i Tokat" ise şüphelidir.

(20) Aşıkpaşazâde, neşr: N. Atsız, Osmanlı Tarihleri, İstanbul 1949, s. 103-104.

(21) İbn Bibi, s. 40; muhtasar'da bu terimler yok; Yazıcı- oğlu da çevirirken bu dört terimi ikiye indirmiş: 'Abilistan'a ve ana taalluk kasabalarına ve köylerine" (s. 27). Turan, Türkiye, s. 268.

rinden, Selçuklu idâri birimlerinin isimlerine de kolaylıkla ulaşabiliriz.

Şehir, Türkiye Selçukluları'nda idâri birimin esası olarak görülmektedir. Hattâ denilebilir ki şehir adının zikredilmesi, çoğu zaman şehrin temsil ettiği idâri birimi de yansıtmaktadır.⁽²²⁾ Bu durum bazı konularda kesinlik göstermemekte, yâni bir şehir isminin hangi hallerde idâri birimin merkezi olan büyük iskân yerini, hangi hallerde ise geniş çevresi ile birlikte idâri birimi kasdettiği belirsiz olmaktadır.⁽²³⁾

Şehir ismi zikredildiği zaman, her ne kadar şehrin iki anlamı da akla geliyorsa da, bu iki kavramı ayrı ayrı ifâde etmek gereklidir. Sinop kitâbeleri ile diğer kaynaklarda bu hususta kesinlik bulunmamaktadır. 'Mahrusa', yâni bir iskân yerinin korunmuş olduğunu belirten ifâde, belki bir dayanak olabilir; ancak tek başına yine de yeterli olmadığını, Sinop kitâbeleri gösteriyor;

Netice olarak şu ortaya çıkıyor ki, Selçuklu idâri biriminde iki esas söz konusudur: birisi şehir, diğeri de bir veyâ birden fazla olabilen vilâyettir. Bu bakımdan kaynaklarda sık sık geçen "şehir ve vilâyet" deyimini, Selçuklu idâri birimini yansıtan terimler olarak görebiliriz.⁽²⁴⁾ Bu ikisi birbirinden apayrı özellikler taşıyan,⁽²⁵⁾ fakat Selçuklu idâri biriminde karşılıklı olarak her biri diğerini tamamlayan unsurlar olmalıdır. Kaynaklarda bazen, benzer anlamda "bilâd u vilâyât" diye de rastlanır.⁽²⁶⁾

Kaynaklara göre, bir Selçuklu idâri birimi "şehir ve vilâyet"den ibâret olunca, "şehir ve vilâyet"ler de ülkenin tamamını kapsamaktadır.⁽²⁷⁾ Bu arada bazı Türkçe kaynaklar "vilâyet"in Türkçe karşılığı olarak "il"i kullanıp, ülkeden "şehir ve il" diye söz etmektedirler.⁽²⁸⁾ İlk Osmanlı dönemine ait kaynaklar da, "şehir ve el (il)"i sık sık kullanarak bu dönemin hatırasını aksettirirler.⁽²⁹⁾

a. Şehir: Şehir, Selçuklu idâri biriminin en belirgin hususiyeti olup, bu idâri birime de adını veren en önemli iskân yeridir. Bu özelliği iledir ki; o, idâri birimin de merkezidir.⁽³⁰⁾

Farsça menşeli olan şehir'de aynı zamanda bir idâri mıntika anlamı da bulunduğu belirtilir.⁽³¹⁾ Bununla beraber, çevresinin idâri merkezi oluşu, o iskân yerinin "şehir" diye anılmasında etkili olmuştur. Bu bir bakıma "şehir" in umumi anlamına da uygun düşmektedir. Böylece üretime dayalı iskân yerlerinden ayrılmakta, bir kısım idâreci ve askerler burada kalmaktadırlar. Bunların gıda ile ilgili üretime katılmaları söz konusu olmayıp, sadece tüketici olduklarından, o iskân yerinin gelişmesinde de etkili bulunmaktadırlar.

Kaynakların, bütün kalabalık iskân yerlerine değil, sadece belirli özellikler gösteren yerlere "şehir" demelerini daha önce de belirtmiştik. Nüfus bakımından kalabalık bazı iskân yerleri şehir değil, kasaba diye anılacaktır. Şehrin en belirgin özelliğinin idâri merkez oluşu dikkati çekiyor. Zaten şehir bundan dolayı öteki meslek gruplarını o iskân yerine çekmiş olacaktır.

(22) Bir misâl: Turan, Vesikalar, nu: VII, s. 19: "Dih-i fulan ra, ez vilâyet-i fulan sehr".

(23) Meselâ, Anonim, s. 73: "Şehr-i Lâdik, Sahib (Ata Fahreddin)in kızının küçük oğluna geçti". Burada söz konusu olan Lâdik şehri olmayıp, Lâdik'in ismini taşıyan Selçuklu idâri birimi olsa gerektir. Zîrâ Selçuklu ve Germiyan kuvvetleri arasındaki savaş, "vilâyet"deki Günlük köyü yakınlarında olmuştur. Yine Anonim Selçuknâme'deki şu kayıt da dikkatli çekiyor: Keyhatu'nun 690/1291'deki Tedip seferi sırasında şu isimler zikrediliyor: Vilâyet-i Herakliye, Şehr-i Lârende, Vilâyet-i Eşref, Vilâyet-i Karaman, Şehr-i Lâdik (s. 87), Vilâyet-i Mentese (s. 88). Burada sözü geçen iki "sehr", belki büyük birer iskân yeri olduklarından böyle zikredilmiş olmaları ilk akla gelen ihtimâldir. Ancak diğerlerinin "vilâyet" olmaları yanında bu iki ismin "sehr" yazılmasında bunların "bir Selçuklu idâri birimi"ni, yâni "şehir" esas olan birimi aksettirmiş olmaları da muhtemeldir. Selçuklu idâri birimi, şehir ile vilâyet arasındaki ahengi temin edeceğinden, bu dikkate değer bir örnektir. Günümüz Türkiye'sinde de vilâyet isimleri ile, bu vilâyete merkezlik eden iskân yerinin isimleri çoğu zaman karıştırılmaktadır. Sakarya vilâyeti merkezi Adapazarı'na da sık sık Sakarya denmesi gibi. Nasıl ki Aydın idâri mıntika'sındaki Güzel-hisar'ın adı unutulmuş, bugün Aydın olmuştur.

(24) İbn Bibi, s. 154, 212, 546; Aksarayî, s. 41, 218, 243, 248, 256, 257, 260; Anonim, s. 70: "Şehr-i Lârende ve vilâyeteş", s. 71; Bezm u Rezm, s. 100, 110, 112, 131, 159, 183, 236 vb.; Hoyl/Rûsum, s. 29: "Kâffe-i ehl-i sehr ve vilâyet"; s. 42: "ahali-i sehr ve vilâyet-i mahrusa-i fulan"; Eflâki, II, s. 716: "Hoca Yakut ki hâkim-i vilâyet-i sehr ve Erzen'urum ve levâhik-ı an". Gazan Han da 703 tarihli fermanında "umum reaya ve ehal-i şehirlâ ve vilâyât"ta hitab ediyordu: Câmî-üt-tevârih, Neşri Alizâde, Baku, 1957, s. 466.

(25) Ankara kalesi girişi kapısı üzerindeki Ebu Sâid Bahadır Han'ın kitâbesinde "vilâyet" ve "şehir" in vergileri ayrı ayrı gösterilmiştir; kitâbe için bk. P. Wittek, 'Ankara'da bir İhvanî kitâbesi', Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası (THİTM), I (1931), s. 161-164; ancak onun tercümesini Zeki Velidi Togan hatalı bulur (bk. Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1970, s. 480); W. Hinz de bu konuda Zeki Velidi'nin tercümesini esas alır: (Ortaçağ Yakınşarkına ait vergi kitâbeleri", Belleten, XIII (1949), s. 771-793). Buna göre "vilâyet" in vergisi "yasama", "şehir" in ise "tamga" dir.

(26) Turan, Vesikalar, nu: III, s. 10-13; Aksarayî, s. 105, 217: şehir'e iskân yeri anlamı ağırlık verilerek zikredilmişler.

(27) Aksarayî, s. 41.

(28) Meselâ bk. Saltuknâme (F. İ. z neşri), Harvard, 1974, I, s. 124.

(29) Ahmedî (öl. 1413)'de "El ve Şehir" (bk. Atsız neşri, Osmanlı Tarihleri, İstanbul 1949, s. 13, 19); Neşri, (TTK yayımı), I, s. 87.

(30) Akdağ, Türkiye, s. 112; ona göre "Selçuklu idâresinde her büyük şehrin, etrafındaki köyler ve kasabalarla birlikte bir vilâyet teşkil etmesi usulü esas olmakla beraber", Selçuklu taşra idâresinde daha büyük bölgeler de olmaktadır: Uçlar vilâyeti, Yunan vilâyeti, Danışmendiyâ vilâyeti v.s. gibi.

(31) İ.A., "Şehir" mad.

Bu dönemde 'Şehir'in Türkçe kaynaklarda "kend" olarak değil, 'şar' diye görülmesi de dikkati çekiyor.⁽³²⁾ Bu dönemde "kend"de, daha çok köy, belki büyük köy anlamı ağır basmaktadır.⁽³³⁾ Diğer taraftan, 'şehir' son etkiyle yapılan isimler arasında bazen, köy adlarına da rastlıyoruz.⁽³⁴⁾

b. Vilâyet/İl: Gerek Tuğrul-şah'ın Elbistan ile ilgili sözleri, gerekse Sinop kitâbeleri, bir Selçuklu idârî biriminde "vilâyet" veya "vilâyet"ler bulunduğunu açık olarak göstermektedir. Nitekim bazı idârî birimlerinde birden fazla vilâyet olabileceğinden, kaynaklarda isimleri geçen her vilâyeti, bir Selçuklu idârî birimine işâret sayılamayacağını belirtmiştik.

Bir Selçuklu idârî birimini, "şehir ve vilâyet" şeklinde yaygın olarak görüyoruz. Burada sözü edilen "vilâyet" in, Selçuklu idârî biriminde merkez olan, şehrin dışındaki alanın bir genel adı olduğu, bu itibarla ayrı bir terim anlamının söz konusu olamayacağı da akla gelebilir. Bir idârî birimde birden fazla "vilâyet" olabilmesi, "vilâyet" in anlamında ayrı bir hususiyet olabileceğini gösteriyor. Meselâ Sinop kitâbelerinde sözü edilen "vulât", yâni vilâyet yöneticileri, Sivas'da üç veya daha çok vilâyet olabileceğinin de işâretidir.⁽³⁵⁾

Konya'nın genel anlamı "vilâyet"inde de, birden fazla "vilâyet" bulunduğu kesindir. Bunların bir kısmının isimlerini nisbeten geç döneme ait kaynaklardan öğreniyoruz. Sâid-eli gibi. Yine bu yöredeki Kır-eli de bir "vilâyet" olmalıdır.⁽³⁶⁾ Bu arada Hatun-saray bölgesinin de bir "vilâyet" olması gerekmektedir. Zira bu yörede bir "vali"nin yaptırıldığı "han"dan, bugüne kadar gelen kitâbesi vasıtasıyla haberdarız.⁽³⁷⁾

Netice olarak bir Selçuklu idârî biriminde bir şehir bulunmakta, fakat vilâyetler birden fazla olabilmektedir. Fakat bu iki temel unsur, birbirlerini tamamlamaktadırlar.

3. İdarî Birimin Adı .

Türkiye Selçukluları'nda, şehir ve vilâyetten teşekkül eden idârî birimin "adı" bir mesele olarak görülmektedir. Kaynaklarda bu konuda bir belirlilik bulunmaması, bu idârî birime verilecek ad hususunda tereddütler yaratıyor. Bunun için de kaynaklarda bu konuda geçen terimleri kısaca görelim.

a. Âmâl/Âmillik:

Âmâl, Selçuklu idârî birimini karşılayacak terimlerin ilk akla gelenlerinden birisidir. Zira kaynaklar⁽³⁸⁾ ve özellikle vakfiyeler,⁽³⁹⁾ ülkedeki küçük iskân yerleri, köy, kasaba v.s.-

den idârî birim merkezi olmak icabeden şehrin "âmâl"inden olarak zikretmektedirler. Bu terim bir vergi birliğini mi aksettiriyor? Çünkü Selçuklu idârî biriminde de yer alan "ummâl" yâni vergi memurları ile ayrı kökten gelen bir isimdir.

Âmil, Ortaçağ İslâm dünyasında ve Büyük Selçuklular'da en önemli taşra yöneticilerinden birisidir.⁽⁴⁰⁾ Buna karşılık, Türkiye Selçukluları'na ait kaynak ve kitâbelerde hiçbir yönetici böyle anılmamaktadır. Bu bakımdan, kaynaklarda bir yerden söz edilirken, şehrin "âmâlî" olarak söz edilmekle beraber, Selçuklu idârî birimini bu şekilde veya "âmillik" olarak adlandırmaya imkân yoktur.

b. Kûre:

615/1218 tarihli İzzeddin Keykâvus vakfiyesinden başlayarak,⁽⁴¹⁾ daha geç tarihli (XIV. yy.) vakfiyelerde "kûre" diye bir terim kullanılır. Vakfiyelerde iskân yeri olarak şehrin içinden veya surları dışından söz edilirken, şehir ile birlikte "kûre" de zikredilir. Kûre, genellikle şehir mânâsında olmakla beraber,⁽⁴²⁾ Yahut da

(32) Ak-şehir yerine Ak-şar, daha XIV. yy. başına ait kaynaklarda zikrediliyor (bk. *Geographie d'Abul-Feda*, Paris, 1883, II/2, s. 136; Ahmedî, *Ala şar der* (Atsız neşri, s. 21). Diğer örnekler için bk. *Tarama Sözlüğü*, Ankara, 1971, V, 3647-3649.

(33) 1326 tarihli Çakırcaoğlu vakfiyesinin uygulamasında köy anlamındadır: A. Temir, "Die Arabisch-ulgurische vakf-urkunde von 1326 des Emirs Seref el-Din Ahmed bin Çakırca von Sivas", *WZKM*, 56, (1960), s. 232-240; nitekim ünlü Oğuz şehri Yeni-Kend de farsçaya 'dih', arapçaya 'karye' diye çevrilmiştir: W. Barthold, *Turkestan*, London, 1968, s. 178; "kend" için geniş bilgi: B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1978, I, s. 215-239.

(34) Meselâ Karaca-şehir köyü için bk. 706/1307 tarihli Hoca Bey vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü, nu: 607, s. 10.

(35) *Ölkütaşır*, s. 127; bazılarının isimlerine ilerde temas edilecek.

(36) F.N. Uzluk, *Fatih devrinde Karaman Eyâleti vakıfları fihristi*, Ankara, 1958, s. 22 ve (881/1476 tarihli).

(37) İ.H. Konyalı, *Akşehir*, İstanbul 1945, s. 575.

(38) Bk. İbn Bibi, s. 36: "Dih i Ladik, ez âmâl-i Konya". Bununla beraber burası daha aşağıda (s. 37) "vilâyet" de sayılıyor; Aynı eser, s. 499: "Dih-i ez âmâl-i Amasiye"; s. 543: "Karayük ez âmâl-i Akşehir-i Konya"; İbn Bibi, daha ileride (s. 637) burayı da 'Akşehir vilâyeti'nde gösterir. "Vilâyet" ile "âmâl" in eşanlamlı olduğuna bir işâret de şu: İbn Bibi "Kervansaray-ı Alâi'yi Aksaray âmâlinde sayarken (s. 626), Aksaray'ı "vilâyet"de gösterir (s. 42).

(39) Örnekleri pek çoktur; sadece bir misâl: Temir/Çacaoğlu, s. 23, st. 92: "Âmâl-i İskiliip"; ancak 'İskiliip ill' diye çevrilmiş, (s. 106).

(40) İ.A., *Amil mad.* (M.F. Köprülü); Meyhenî, *Destûr-i Debîrî* (neşr: A.S. Erzli), Ankara 1962, s. 112; mâliye memuru anlamı için, Z.V. Togan, *Giriş*, 1970, s. 238.

(41) Vakıflar Genel Müdürlüğü, D. nu: 584, s. 288: Kûre-i Konya.

bir idârî mıntika anlamında da kullanılıyor.⁽⁴³⁾ Fakat Türkiye Selçukluları'na ait vakfiyelerde ve bâzı kaynaklardaki⁽⁴⁴⁾ görünümü de, şehiri büyük bir iskân yeri olarak karşılamaktadır.

Kûre, bu sebeple vakfiyelerde ve kaynaklarda geçmesine rağmen, Türkiye Selçukluları'na ait idârî birimi karşılayan bir terim olamaz.

c. Şehir:

Şehir'de, belirli bir idârî çevre anlamı da bulunduğunu yukarıda bahsetmiştik. Devrimize ait kaynaklarda bazen "şehir" terimi, tam anlamıyla Selçuklu idârî birimini yansıtmaktadır.⁽⁴⁵⁾ Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi, şehirin iki anlamı da ihtiva etmesi karışıklık yaratacağından, Selçuklu idârî birimini ifâde etmek için kullanılamaz.

ç. Vilâyet:

"Vilâyet" bazen kaynaklarımızda Türkiye Selçukluları'na ait idârî birimi aksettiren terimlerden birisidir.⁽⁴⁶⁾ Bunun yanında aynı idârî birimdeki daha küçük alt birimleri ifâde etmek için de kullanılmış olması, bu terimin Selçuklu idârî birimini ifâde etmesi için yetersiz olacağını gösteriyor.

"Vilâyet", bazen bağımsız Selçuklu idârî birimlerini ifâde edebiliyor. Bunlar genellikle "şehir" unsuru nisbeten eksik "Uc" idârî mıntıkları ile "Kubadâbad" gibi ayrı bir özelliği olan yerlerdir.

d. Subaşılık:

Selçuklu idârî biriminde en yüksek görevli, "melik", "sahib" gibi adlar da taşımasına rağmen, farsçası ile "serleşker", yâni subaşı idi.⁽⁴⁷⁾ Bu arada "vilâyet" adı taşımasına rağmen, Kubadâbad gibi, idârî birimlerin yöneticilerinin de "subaşı" ünvanı taşıdıkları da dikkati çekiyor.⁽⁴⁸⁾

"Subaşı" ünvanı bütün yaygınlığına rağmen, Moğol idâresi döneminde etkinliğini giderek kaybetmiştir. Herhalde idârî bakımdan daha geniş alanlar söz konusu edilmekte, bir kişiye (meselâ Muineddin Pervâne'ye) bir kaç yerin subaşılığı verilebilmektedir.⁽⁴⁹⁾ Diğer taraftan, XIII. yy. sonlarına yaklaştıkça, tâyin menşurlarında "serleşkeri" zikredilmemektedir.⁽⁵⁰⁾ Bunun da olağan sayılması gerekmektedir. Zira subaşılardan asıl özelliği askerî olduğundan, ülkenin iç ve dış askerî güvenliğini İlhanlılar sağladıktan sonra bunlara gerek yoktu.

Bu arada Selçuklu idârî biriminin doğuşunda önemli bir yeri olan "şehzâde" idârelerinin "subaşılık" deyiimi ile uyuşmayacağı da muhakkaktır. Önceleri büyük yetkilere sahip olan şehzâdelerin idâresi, çok daha sonraları "subaşı" yetkisine inebilmişti.⁽⁵¹⁾ Subaşılık, bu idârî

birimi yansıtacak en iyi adlardan birisi olmasına rağmen, şimdilik kaydıyla bu adı vermeye kanaat getiremedik.⁽⁵²⁾

Bütün bu saydığımız olumsuz özellikler gözönüne alınırsa, Selçuklu idârî birimine verilebilecek tek bir ad kalıyor ki, o da Eyâlet'dir. Nitekim O. Turan da bir makalesinde "Elbistan" için bu deyiimi kullanmıştır.⁽⁵³⁾ Eyâlet, bu dönemdeki vesikalarda "vâli"nin idâre ettiği birim olarak zikrediliyor.⁽⁵⁴⁾ "Eyâlet" vesikalarında

(42) Mütercim Asım Efendi, *Burhan-ı Katı*, 1251, Bulak, s. 506.

(43) Meselâ Avnîk kalesi "Pasin kûresi" dahilindedir: naklen bk. F. Sümer, "Saltuklular", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, 1971, s. 424, "Pasin" Erzurum vilâyetlerinden birisi idi: Bk. İ.H. Konyalı, *Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960, s. 324; Kûre-i Kapadok da geçer.

(44) Ebu Bekr İbn Zekî'nin Ravzat al-Kuttâb adlı eserinin Paris nüshası, "Kûret'üs-sugûr Antalyat'ür-Rûm" da istinsah edilmiştir (bk. A. Sevim neşri, Ankara, 1972, s. 69); Eflâkî, II, 964: Kûre-i Aksara(y).

(45) Hoyf/Rüsum, s. 8; Hoyf/Gunc, s. 9'da "divân-ı şehir" vardır; fakat bu divanda "vâli" de mevcut olduğundan, bunun bir Selçuklu idârî birim divanı olduğu seziliyor.

(46) İbn Bibi, s. 32; Eflâkî I, s. 25.

(47) Burada aynı kaynaktan bir şahıs, aynı görevde olduğu halde farklı yerlerde hem "subaşı", hem "serleşker" diye anılmaktadır. Meselâ Emîr Zahirreddin Mansur Tercüman, İbn Bibi'de önce "serleşker" (s. 487), fakat daha ileride (s. 495-96) "subaşı" olarak zikrediliyor. Bu bakımdan iki terim arasında pek fark olmasa gerek.

(48) Kubadâbad vilâyetine tâyin edilen Yusuf "subaşı" ünvanlıdır: Turan, *Vesikalar*, no: X, s. 20-21; kütâbesi vasıtasıyla haberdar olduğumuz Bedreddin de, Sav-Taş değil, "Subaşı" okunabilir: bk. M. Zeki Oral, "Kubadâbad bulundu", *Anıt*, 1/10 (1949).

(49) Erzincan için mücâdele ettiği bilinir ve muhtemelen başarmıştır: İbn Bibi, 599; N. Kaymaz, *Pervâne Mu'inü'd-din Süleyman*, Ankara 1970, s. 33-34, Niksar için bk. Kaymaz, Aynı eser, 73; Sinop da fetihten sonra onun iktâi olmuştur; Erzincan'ı 675/1276'ya kadar "naib"leri ile idâre etmiştir: Baypars tarihi, (Yaltkaya tercümesi) İstanbul 1941, s. 84.

(50) Ahmed Lâkuşt'ya verilen menşurda "fulan şehrin emâret, serveri ve hükümetinden" söz ediliyor. Genellikle "serleşkeri"de bulunurdu: Turan, *Vesikalar*, no: I, s. 16; aynı eser, no: IV, s. 13-15 : 688/1289 tarihli "zeâmet ve serveri-i mahrusa-i Dâr'ul-feth Kayseriye". Keza bk. Hoyf/Rüsum, s. 26-27: "zeâmet ve serveri-i ecnâd-ı mahrusa-ı fulan".

(51) II. Kılıçarslan'ın oğullarının yetkileri pek çoktu; O. Turan'a göre, I. Gıyaseddin Keyhusrev'in şehzâdeleri Malatya ve Tokat'a "sadece bir vâli mevki ve selâhiyeti ile tâyin" edilmişlerdi (İ.A., "Keykâvus I" mad.); II. Gıyaseddin Keyhusrev babası tarafından Erzincan'a gönderildiğinde, yanına senelerce Antalya subaşı'sı olan Ertokuş atabek olarak verilmişti: İbn Bibi, s. 359.

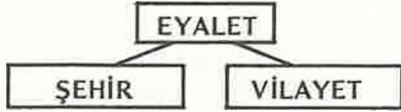
(52) Kafesoğlu (İ.A., "Subaşı" mad.) "muhtemelen" diye zikrediyor; Uzuncarşılı (Medhal, s. 104) "Serleşkerlik" diye adlandırmış.

(53) İ.A., "Süleymanşah" mad.

(54) Hoyf/Rüsum, s. 29-30: "Takrîr-i eyâlet" adıyla; "Uluğ Has Vâli Beg", "eyâlet-i mahrusa-ı fulan" a tâyin edilmiştir. Burada "eyâlet", eğer Büyük Selçuklular'dan gelen bir kişi takrîr değişse, bizim "vilâyet" diye adlandırdığımız küçük birimi ihtiva etmektedir; aşağıdaki notta da bu hususta ayrı bir işaret var.

sözünü edeceğimiz anlamda pek kullanılmamakla berâber, içinde birçok "vilâyet" ihtiva edebilecek bir idârî birimi karşılayacak bir başka ıstılah da yoktur. İlk Osmanlı dönemine ait bir kayıt, bu "eyâlet"i, bizim sözünü edeceğimiz "vilâyet" anlamında gösteriyor.⁽⁵⁵⁾

Sözünü ettiğimiz bütün hususları göz önünde tutarak, Türkiye Selçukluları'nda idârî birimi göstermek üzere, şöyle bir şema çıkarabiliriz:

4. Eyâletlerin Doğuşu ve Gelişmesi :

Türkiye Selçukluları'nda taşra idârî teşkilâtı hakkında ilk bilgileri, II. Kılıçarslan'ın 11 oğlunu ülkenin çeşitli yörelerine göndermesiyle edindiğimizi yukarıda belirtmiştik. 1180'lerde gerçekleşen bu olaya göre, vazife yerlerine giden şehzâdeler, oralarda babalarının divanından ayrı bir teşkilât, divan kurmuşlardır. Gerçi bunların önemli bir kısmı, geç Bizans devrinin ünlü şehirlerine gitmişlerdi. Bu şehirler, Danişmentli ve Mengüçlü dönemlerinde de parlaklıklarını devam ettirmişlerdi. Niksar, Malatya ve Borgulu bunların başında gelmektedir. Bununla berâber, bütün şehirler böyle bir mirasa sahip görülmemektedir. Bunların başında Türk devrinde kurulan Aksaray geliyor.

Aksaray, II. Kılıçarslan'ın kurduğu belirtilen bir şehirdir.⁽⁵⁶⁾ XII. yüzyılın ikinci yarısında hemen gelişmemiş olacak ki, Sivas ile birlikte zikredilmiştir.⁽⁵⁷⁾ 1180'lerdeki durum, XIII. yüzyıl başlarında değişmemiş olmalı ki, Sinop kitâbelerinde (1215) bu defa Kırşehir ile birlikte anılmıştır.⁽⁵⁸⁾ Herhalde Sivas ile aradaki uzun mesâfe buna başlıca sebep olmalı. Bu arada "Aksaray" bu dönemde, gerek Sivas, gerekse Kırşehir'in bir "vilâyet"i olarak da düşünülebilir. Ancak II. Kılıçarslan'ın kurduğu bir yer olması, onun bağımsız bir idârî birim olarak düşünülmesinde etkili olmalıdır. Aksaray, ancak XIII. yüzyılın ortalarına doğru, çevresiyle birlikte bir eyâlet olarak düşünülmüş olmalıdır.⁽⁵⁹⁾

Honaz'ın ismini taşıyan (Sinop kitâbelerinde) eyâlet, ilk zamanlardaki merkezinin değişmesi ile başka bir gelişme göstermiştir. Yukarı Menderes Havzası XIII. yüzyıl başlarında Türk idâresine geçince, bu yörede teşekkül eden eyâlet, geç Bizans devrinin yine bu yöredeki en önemli kastrâ-şehri Honaz'ın adıyla anılmıştır.⁽⁶⁰⁾ Bu sırada nisbeten küçük bir yerleşme olan Laodikeia ise, 1211'lerden sonra Türk-Bizans münâsebetlerinin gelişmesi ve ticâretin artması ile daha da

canlandı.⁽⁶¹⁾ Bu arada Laodikeia, gelişen şehrin gittikçe artan nüfusuna yetiyecek imkânlardan mahrum bulunduğundan, XIII. yy. ortalarına doğru daha güneyde, şimdiki Denizli'nin bulunduğu yere bir kale yapılarak halk peyderpey buraya taşındı.⁽⁶²⁾ Bu yeni şehir, resmî kayıtlarda Laodikeia'nın Türkçeleşmiş olan Ladik diye anılmışsa da, Türkçe Tonguzlu adını da almıştır.⁽⁶³⁾ Bu sırada eyâletin merkezi de Honas'dan buraya taşınmış, bununla berâber adı bir süre ikili isim taşımıştır: "Ladik ve Honas".⁽⁶⁴⁾ Bununla berâber, XIII. yy. sonlarında artık sadece Denizli/Tonguzlu diye anılmış, Honaz ise bir kasaba olarak varlığını sürdürmüştür.⁽⁶⁵⁾

Borgulu, Kılıçarslan'ın şehzâdelerinden birisinin gittiği bir yer olmakla berâber, daha sonra idârî görünümü değişmiş olmalıdır. Geç Bizans dönemindeki etkinliğini devam ettiren Borgulu, sarp ve mahfuz kalesi ile dikkati çekiyor.⁽⁶⁶⁾ Bu özelliği ile, Selçuklu şehzâdeleri için elverişli bir sürgün yeri idi.⁽⁶⁷⁾ Bu yöre, XIII. yüzyılın ikinci yarısında, artık "Melik'üs-sevâhil" in idâresinde bulunmaktadır.⁽⁶⁸⁾ Bu yüzdendir ki, burasını sade bir "vilâyet" olarak görebiliriz.

Ereğli, hem Kılıçarslan'ın oğullarından birisine merkezlik etmiş, hem de Sinop kitâbelerinde

(55) Hüseyin, Bedayî-ül-vekâyi, Moskova 1961, s. 63; "Eskişehir ve İnönü Eyâletleri". Buraları Neşrî'ye göre (TTK Yayını, I, 73) Sultan-öyüğü'ne tâbidirler; yani "vilâyet"dirler.

(56) Anonim, s. 38: (II. Kılıçarslan) "saltanatının başlangıcında Aksaray'ı binâ etti; kervansaraylar, pazarlar yaptı"; Aksarayî, s. 30; Nigidi, 146a; Aksaray'ın tafsilâtı, fakat metodsuz tarih ve kitâbeleri için bk. I.H. Konyalı, Aksaray, 3. cilt, İstanbul, 1974-75.

(57) İbn Bibi, s. 22, Aksarayî, s. 30.

(58) Ölkütaşır, s. 131.

(59) Aksarayî, s. 32: kadısından haberdarız; İbn Bibi, s. 31: "mahrusa".

(60) Ölkütaşır, s. 130: "Mahrusa-ı Honaz ve vilâyât".

(61) Lâdik bu dönemde, XIII. yy. başlarında da Selçuklu kaynaklarında zikredilir: Aksarayî, s. 32; Anonim, s. 42; İbn Bibi, "Honaz ve Lâdik"den söz ederken (s. 81) biraz aşağıda "Lâdik ve Honaz" diyor. Bu şekli daha yaygındır.

(62) Keyhusrev İbn Keykubad devrine ait kale kitâbesi için bk. I.H. Uzunçarşılı, Kitâbeler, II, İstanbul 1929, s. 191.

(63) Turan, Vesikalar, nu: XVII, s. 25-26; Toğuzoğlu için bk. Aksarayî, s. 132; Abul-Faraç, II, s. 639.

(64) İbn Bibi, s. 657, 729.

(65) Honaz'ın Selçuklu devrindeki durumu için bk. T. Baykara, "Honaz şehri ve Selçuklu devrindeki önemi", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, VII/3-4 (1979), s. 207-210.

(66) İbn Bibi, s. 623.

(67) İbn Bibi, s. 472, 616; Anonim, s. 53, 90; Aksarayî, bu ismin yerine genellikle hep "Burdul"dan söz etmektedir. Bundan XIII. yy. sonlarında Borgulu'nun giderek unutulmaya başlandığı da anlaşılıyor.

(68) RCEA, XII, s. 263-264, nu: 4798: Melik'üs-Sevâhil Bedreddin Ömer.

beyi "sahib" ünvanıyla geçmektedir. Buna rağmen "eyâlet" özelliğini XIII. yüzyılda pek sürdürmemiş olmalıdır. İdârecisi 1215'lerde "Beğ" ünvanı taşıyan bu yöre "Uc" itibâr edilmiş olup, "vilâyet-i uc" sayılmış olmalıdır.⁽⁶⁹⁾

Ankara'da Muhyiddin Mes'ud-şah'dan sonra "subaşı" veya bir başka yöneticiye rastlanmaması dikkati çekiyor. Bunun yanında bâzı Beylerin burada inşaat kitâbeleri biliniyor.⁽⁷⁰⁾ Anlaşıyor ki, burası da XIII. yüzyılda "Uc vilâyeti"nden birisi olarak sayılmıştır.

Simre, Sultan Mes'ud'un XII. yüzyılın ikinci çeyreğinde kurduğu bir şehir olup, Selçuklu idârî teşkilâtında daha XIII. yy. başlarında görülüyor.⁽⁷¹⁾ Sinop-Samsun yöresinin muhafazası ile görevli olduğu anlaşılan bu "eyâlet", Sinop'un fethinden sonra giderek önemini kaybetmişse de varlığını XIII. yy. sonlarına kadar korumuştur.⁽⁷²⁾ Bu arada artık ülkenin savunması, daha batıdaki Kastamonu Ucu'na ait olmuştur.

Borgulu, Ereğli ve Ankara gibi, XII. yüzyıl sonlarının önemli üç eyâleti, XIII. yüzyılda etkinliklerini büyük ölçüde yitirirken, yeni bir oluşum kendisini göstermektedir. Biri Selçuklu idârî yapısındaki bir diğer gerçeği, Uc Vilâyetleri'ni ortaya koymaktadır. Ancak "şehir ve vilâyet" in ahenkli birliğinden kaynaklanan Selçuklu eyâleti yanında, bir kısım "vilâyet"lerde şehir unsuru eksik bulunmaktadır. "Uc Vilâyetleri" ülkenin başka şartları ile de ilgili bulunmaktadır.

5. Selçuklu Döneminde Anadolu'daki Eyâletler :

Buraya kadar Selçuklu ülkesindeki taşra teşkilâtının bulunması için gerekli bilgileri toplamaya ve esasları belirtmeye çalıştık. Bu teşkilâtın nerelerde olduğunun ilk ve açık işareti, II. Kılıçarslan'ın oğullarının gittikleri yerlerdir. Hem bunların yetkileri de fazla olup, kendi eyâletlerini babaları döneminde büyük selâhiyetle idâre ederek, idârî teşkilâtlanmaya zemin hazırladılar.⁽⁷³⁾

Selçuklu ülkesindeki eyâletlerin isimlerini çağdaş kaynaklar bildirmemektedir. Bu arada meselâ İbn Sâid, herbirisinde idârecisi, kadısı, câmi, hamam ve bezzazistanı bulunan 24 eyâlet şehirden söz eder.⁽⁷⁴⁾ Bir diğer çağdaş kaynak, Simon de Saint-Ouentin, ülkede kasaba (villis), kal'e (castris) ve küçük iskân yerlerinden (casalibus) başka yüzden fazla şehir yerleşmesi (civitates) bulunduğunu belirtir.⁽⁷⁵⁾ Herhalde İbn Sâid idârî merkezi esas almış, buna karşılık Simon de Saint-Quentin ise kalabalık iskân yerlerini "civitates" altında toplamıştır. İbn Sâid'in verdiği bilginin dışındaki kaynaklar, Selçuklu ülkesindeki bu şehirlerin tam bir listesini vermiyorlar.

Selçuklu ülkesinde "eyâlet"lerin gelişmesi bakımından bazı oluşumları, yukarıda belirtmeye çalıştık. Bu bakımdan İbn Sâid'in 24 eyâlet şehri doğru görünmekle beraber, bir kısmı gerilemiş, bu arada yeni fetih veya diğer hususlarla da gelişerek bir eyâlet olmuş, yeni şehirler olabilir. Biz, daha çok yerli kaynakları esas alarak subaşılık, serleşkerî ve kadılıkaları toplayacağız. Bu arada Kılıçarslan'ın oğulları tabîî ki esas hareket noktamız olacaktır. Bu liste şüphesiz ki, tam değildir.

Bir kısmı küçük, yine bir kısmı, belirli bir süre için Türkiye Selçukluları ülkesine dahil olanlarla birlikte tesbit edilen, Akşehir-i Erzin-can, Bayburt ve Tercan hariç bu 33 isimden birisi (Honas) aynı eyâlet bir başka isimle devam ettiğinden, Zile ise zaten Tokat'a tâbi sayılabileceğinden, eyâlet sayısı 30 civarında olacaktır.⁽⁷⁶⁾ Böylece İbn Sâid'in sözünü ettiği 24 eyâlet şehri pekâlâ doğru olabilir. Diğer taraftan, zaten bu isimlerden bazılarının XIII. yy. gelişmeleri içinde "vilâyet"den sayılabileceklerini de yukarıda belirtmiştik.

Bu arada bir eyâlet merkezi olması gereken Divriği'yi, kaynaklarımızda yukarıdaki esaslar içinde göremedik.⁽⁷⁷⁾ Bunun gibi "şehir" olduğu kaydedilen, fakat diğer özellikleri dolayısıyla "vilâyet"i olup olmadığını kesin olarak belirleyemediğimiz Turhal⁽⁷⁸⁾ bu listeye alınamamıştır. Aynı şekilde, Sultanöyüğü de, kaynaklarda rastlanmadığı için alınamadı. Halbuki Sultanöyüğü'nün bir eyâlet olması kuvvetli bir ihtimâldir.

(69) Ülkütaşır, s. 130: Şücaeddin Ahmed Beg; Nigidi, 147 a; Sencer Şah'ın "vilâyet-i ucat"da olduğunu söyler; Anonim, s. 87: vilâyet-i Herakiliye.

(70) Kızıl-Bey için bk. İbn Bibi, s. 137, 220; Ankara câmi ve türbesi vardır; 699/1300'de minberini Germiyanlı Alışır yenilemiştir. Bk. M. Zeki Orat, "Anadolu'da sanat değeri olan ahşap minberler, kitâbeleri ve tarihçeleri", Vakıflar Dergisi, V (1962), s. 23-78.

(71) Ülkütaşır, s. 124, Burası için bk. H. Hüsâmeddin, Amasya Tarihi, I, İstanbul 1328-1330, s. 409 ve dv.; ancak Amasya olamayacağı açıktır.

(72) İbn Bibi, s. 643: "Serleşker"lik.

(73) Turan, Türkiye, s. 217-218; N. Kaymaz, onların büyük yetkililerine bakarak "11 devlet" deyimini kullanır ("Anadolu Selçuklu Devleti'nin İhtilâsında idârî mekanizmanın rolü", TAD, 11/2-3 (1964), s. 113-114), Oysa I. Kafesoğlu'nun belirttiği gibi, Anadolu hiç de 11 devlete ayrılmayacak, tersine Konya'da olan en küçük kardeş birliği temsil edecektir (Türk Millî Kültürü, Ankara, 1977, s. 308).

(74) Nakleden C. Cahen, Turkey, s. 189.

(75) Histoire des Tartares, (J. Richard), Paris 1965, s. 66.

(76) I. H. Uzunçarşılı da otuzdan fazla olduğunu belirtir: Medhal, s. 119.

(77) İbn Bibi, s. 680-81; Vakıflayelerde de "âmâî" geniş bir alana yayılmaktadır.

(78) Anonim, s. 78.

Şehir/Eyâlet Adı	Tarih	Ünvanı	Kişinin Adı	Kaynak
Âb-ı Germ		Bk. Ilgın		
Ablistan		Bk. Elbistan		
Ahlat	630	Serleşker	Sinâneddin Kaymaz	(İbn Bibi, s. 429)
Aksaray	—	Kadılık		(Aksarayî, s. 90)
	698	"Hükümet"	Nusretüddin Çelebi	(Aksarayî, s. 248)
		Bk. Sivas, Kırşehir		
Akşehir(-i Konya)	—	Serleşker	Çaylak	(İbn Bibi, s. 700)
	730	Subaşı	Seyfeddin Emîr Ahmed	(Kitâbesi için bk. İ.H. Konyalı, Akşehir, s. 410)
Akşehir-i Erzincan		Dâr-ün-nüzhe	(?)	
Amasya	576?	Melik	Nizâmeddin Argun-şah	(İbn Bibi, s. 22)
	612	—	Behram-şah bin Kaymaz	(Ülkütaşır, s. 127)
	638	Serleşker	Hacı Armağan-şah	(İbn Bibi, s. 501)
	—	Subaşı		(Turan, Vesikalar, nu: XVI, s. 24-25)
Amid	638	Serleşker	Mübarizüddin İsa Candar	(İbn Bibi, s. 498)
	659?	Serleşker	Şemseddin	(İbn Bibi, s. 655)
(Diyar-ı bekr)	674	Mükta	Bahaeddin Bicar	(Yunîni, III, s. 116)
Ankara	576?	Melik	Muhyiddin Mes'ud-şah	(İbn Bibi, s. 22)
	635	Mükta	Tâceddin Pervâne	(İbn Bibi, s. 472)
Antalya	603	Serleşker	Mübarizüddin Ertokuş	(İbn Bibi, s. 99, 146)
	620	Subaşı	Mübarizüddin Ertokuş	(İbn Bibi, s. 244)
	622	Serleşker	Mübarizüddin Ertokuş	(İbn Bibi, s. 343)
	675	(hâkim?) Serleşker	Sâdeddin Yunus	(Baybars/Yaltkaya) (Turan, Vesikalar, nu: IX, s. 19-20)
Bayburt			Dâru'n-necât (?)	
Borgulu	576?	Melik	Gıyaseddin Keyhusrev	(İbn Bibi, s. 22)
	680	Melik'üs-Sevâhil	Bedreddin Ömer	(kitâbe: RCEA, XII, s. 263-264, nu: 4798)
Corumlu	651?	Serleşker	Hatirüddin Zekeriya Sücaî	(İbn Bibi, s. 579)
Develü	652	Subaşı	Nusretüddin	(İbn Bibi, s. 610)
Diyarbakır		Bk. Âmid		
Elbistan	576?	Melik	Mugiseddin Tuğrul-şah	(İbn Bibi, s. 22)
	608	—	Mübârizüddin Çavlı	(İbn Bibi, s. 119)
	639	Subaşı	Hüsâmeddin Emîr-i Meydan	(İbn Bibi, s. 496)
	652	Serleşker	Feleküddin Halil	(İbn Bibi, s. 613)
			İlyas	(İA, Elbistan)
			Kamereddin	(İA, Elbistan)
	675		Seyfeddin Ebu Bekr Candar	(İA, Elbistan)
Engüriye		Bk. Ankara		
Ereğli	576?	Melik	Sencer-şah	(İbn Bibi, s. 22)
	612	Sahib	Şücâeddin Ahmed Beg	(Ülkütaşır, s. 130)
Ermenistan?	675?	Serleşker	Bedreddin İbrahim	(İbn Bibi, s. 688)
Erzen'ür-rum		Bk. Erzurum		
Erzincan	—	Sahib	Fahreddin Behram-şah	(İbn Bibi, s. 74, 103)
	625	Melik	Gıyaseddin Keyhusrev	(İbn Bibi, s. 359, 458)
	650?	Serleşker	Şerefüddin Mahmud	(İbn Bibi, s. 558)
	652?	Serleşker	Seyfeddin Turumtay	(İbn Bibi, s. 599)

Şehir/Eyâlet Adı	Tarih	Ünvanı	Kişinin Adı	Kaynak
	652	Serleşker	Muineddin Süleyman	(İbn Bibi, s. 599)
	674	(naib)	Kutbeddin Mahmud	(Baybars/Yaltkaya, s. 84)
Erzurum	600	Melik	Mugiseddin Tuğrul-şah	(İbn Bibi, s. 73)
	625?	Sahib	Rükneddin Cihan-şah	(İbn Bibi, s. 354)
	629	Sipeh-salar	Mübâruziddin Çavlı	(İbn Bibi, s. 419)
	640	Serleşker	Sinâneddin Yakut	(İbn Bibi, s. 514)
	640	Şahne	Şeref Divînî	(İbn Bibi, s. 514)
Harput	631	Serleşker		(İbn Bibi, s. 446)
	634	Subaşı	Şemseddin Bayram	(İbn Bibi, s. 469; Abul Farac, II, s. 537: Subaşı Bairamiz)
	638	Subaşı	Sinâneddin Yakut	(İbn Bibi, s. 496, Abul Farac, II, s. 541: Subaşı Sinan)
	1276 M. —		Bişar	(Abul Farac, II, s. 596)
Honas	612	Sahib Bk. Lâdik	Esedüddin Ayas'ül-Galibî	(Ülkütaşır, s. 130)
İlgın	676	Serleşker	—	(İbn Bibi, s. 700)
	687	Subaşı	Bedreddin Ömer Saka	(Anonim, s. 71)
Karahisar (Devle)	606	—	Ebu Hâmid Hacı Mehmed b. İlyas	(S. Gencer, Afyon Tarihi, İzmir 1971, s. 263)
	674?	Serleşker	Nasreddin Hasan	(İbn Bibi, s. 657)
Kayseri	576?	Melik	Nureddin Sultan-şah	(İbn Bibi, s. 22)
	607	Subaşı	Yakub Kabakulak	(Anonim, s. 42)
	608	Hâkim ve şahne şahne	Celâleddin Kaysar	(İbn Bibi, s. 115)
	612	Subaşı	Celâleddin Kaysar	(İbn Bibi, s. 116)
	616	Subaşı	Bahaeddin Kutluğca	(Ülkütaşır, s. 125)
	620	Vâli	Seyfeddin Ebu Bekir	(İbn Bibi, s. 212)
	632	Subaşı	Mecdeddin İsmâil	(İbn Bibi, s. 269)
	641	Serleşker	Kemâleddin Kâmyar	(Turan, Vesikalar, nu: LXIII, s. 89-93)
	652?	Subaşı	Fahreddin Ayaz	(İbn Bibi, s. 529)
	652	Subaşı	Seyfeddin Türkeri Çasnigir	(İbn Bibi, s. 604)
	675	Serleşker	Samsameddin Emir-i arız	(İbn Bibi, s. 610)
	688	Za'im ?	Taceddin Kiyu	(İbn Bibi, s. 662)
			Rükneddin Keyumers	(Turan, Vesikalar, nu: IV, s. 13-15)
Kırşehir	612	Sahib Aksaray ile birlikte.	Seyfeddin İldeniz	(Ülkütaşır, s. 131)
	645	Serleşker ve mükta	Şemseddin İsfahanî	(İbn Bibi, s. 543)
Lâdik	674?	Serleşker	Tâceddin Hüseyin	(İbn Bibi, 657)
	—	Honas ile birlikte. Serleşker	—	(Turan, Vesikalar, nu: XVII, s. 25-26)
	688	Sahib	(Fahreddin Ali'nin kızının oğlu)	(Anonim, s. 73)
	—	Kadıılık		(Eflâkî, II, s. 934)
Lârende	625?	Subaşı	Musa	(Eflâkî, I, s. 25)
	—	Subaşı	Hoca Yunus	(İ.H. Konyalı, Karaman, s. 480)

Şehir/Eyâlet Adı	Tarih	Ünvanı	Kişinin Adı	Kaynak
		Kadıılık		(Turan, Vesikalar, nu: XL, s. 56)
Malatya	576?	Melik	Muizzeddin Kaysar-şah	(İbn Bibi, s. 22)
	601	Melik	İzzeddin Keykâvus	(İbn Bibi, s. 90)
	608	Melik	Hüsâmeddin Yusuf	(İbn Bibi, s. 119)
	612	—	Hüsâmeddin Yusuf	(Ülkütaşır, s. 123)
	619?	—	Bahaeddin Kutluğca	(İbn Bibi, s. 264)
	623	Serleşker	Esedüddin Ayas Kundestabl	(İbn Bibi, s. 282)
	634	Serleşker	Seyfûddeve Ertokuş	(İbn Bibi, s. 468)
	634	Subaşı,	Seyfûddeve	(Abû'l Farac, II, s. 537)
Malatya	638	Serleşker	Zahireddin Mansur Tercüman	(İbn Bibi, s. 487)
	638	Subaşı	Zahireddin Mansur Tercüman	(İbn Bibi, s. 495, 96)
	638	Serleşker	Muzafferüddin?	(İbn Bibi, s. 500)
	652?	—	Seyfeddin Turumtay	(İbn Bibi, s. 590)
	652	—	Reşideddin Ebu Bekr Cuveynî	(İbn Bibi, s. 598)
	1243 M.	Subaşı	Reşidüddin	(Abû'l Farac, II, s. 543)
	1258 M.	—	Fahreddin Ayaz	(Abû'l Farac, II, s. 564)
Maraş	608	Melik, sahib	Nusretüddin Hasan	(İbn Bibi, s. 112, 185)
Niğde	576?	Melik	Arslan-şah	(İbn Bibi, s. 22)
	608	—	Zeynüddin Beşâre	(İbn Bibi, s. 119)
	612	Sahib	Zeynüddin Beşâretül-Galibî	(Ülkütaşır, s. 120)
	631	—	Tâceddin Pervâne	(İbn Bibi, s. 441)
	655?	Serleşker	Selçuk-şah oğlu	(İbn Bibi, s. 627-28)
Niksar	664	Serleşker	Hatiroğlu Şerefüddin	(İbn Bibi, s. 644)
	576?	Melik	Nasireddin Berkıaruk-şah	(İbn Bibi, s. 22)
		Koylu-hisar ile birlikte.		
	638	Subaşı	Mübâruziddin Yavtaş Çaşnigir	(İbn Bibi, s. 491)
	650?	Serleşker	Şerefüddin Mahmud	(İbn Bibi, s. 567)
	655?	Serleşker	Muineddin Pervâne	(İbn Bibi, 629)
Samsun		Kadıılık		(Turan, Vesikalar, nu: XXXVIII, s. 51-53)
Simre	612	Sahib	Bedreddin Ebûbekir	(Ülkütaşır, s. 124)
	664	Serleşker	Şah-melik	(İbn Bibi, s. 643)
Sinop	611	Serleşker	—	(İbn Bibi, s. 154)
	652?	Reis'ül-Bahr	Şücâeddin Abdurrahman	(İbn Bibi, s. 597)
	675	—	Taybuga	(İbn Bibi, s. 729)
		Kadıılık		(Eflâkî, II, s. 860)
Sivas	576?	Melik	Kutbeddin melik-şah	(İbn Bibi, s. 22)
		Aksaray ile birlikte.		
	612	Vulât-ı Sivas ?	1. Emîr İmâdeddin Ayas 2. Celâleddin Kaysar 3. Sirâceddin Ömer	(Ülkütaşır, s. 127)
	614	—	Mübâruziddin Behram-şah, Emîr-i Meclis	(İbn Bibi, s: 175, 254)
Sivas	633?	(Subayı)	Fahreddin Ayaz Şarab-salar	(İbn Bibi, s. 458)
	634	—	Kayır-han (gerçekleşmedi)	(İbn Bibi, s. 458)
	637	Serleşker	Hüsâmeddin Karaca Emîr-i Candar	(İbn Bibi, s. 480)

Şehir/Eyâlet adı	Tarih	Ünvanı	Kişinin Adı	Kaynak
Tercan Tokat	638	Subaşı	Mübâruziddin Çavlı Çaşnigir	(İbn Bibi, s. 491)
	652	—	Seyfeddin Türkerî	(İbn Bibi, s. 590)
		Dâru'l-emân (?)		
	576?	Melik	Rükneddin Süleyman-şah	(İbn Bibi, s. 22)
	601	Mükta	İzzeddin Kılıçarslan	(İbn Bibi, s. 87, Aksarayı, s. 32)
Zile	601	Melik Kadıllık	Alâeddin Keykubad	(İbn Bibi, s. 90) (Turan, Vesikalar, nu: XXXVI, s. 46-49)
	—	Serleşker	—	(Turan, Vesikalar,)